

HEGYI KLÁRA

A törökök berendezkedése meghódított országaikban

Az utóbbi évtizedekben örvendetesen megszorodtak a magyarországi török kort, s benne a hódoltság helyzetét elemző munkák, s megerősödött az a törekvés, amely a törökök itteni berendezkedésének a birodalmitól elütő sajátosságait keresi: azokat az egyedi jegyeket, amelyeket a helyi politikai, katonai és társadalmi feltételek határoztak meg. A magyarországi török terület helyzetét eközben a Balkánnal szoktuk összevetni, s horizontunkat megnyugtatóan tágnak érezzük, ha néha Kisásziába is áttekin-tünk. A birodalom azonosítása a Balkánnal és Kisásziával nemcsak ránk jellemző, hanem sajátja a török történetírásnak és többé-kevésbé a nemzetközi turkológiának is. Teljesen érthető: ez a két terület alkotta a birodalom magját, itt élt az oszmán-törökség átütő többsége, ebben a két első és legnagyobb tartományban élt legtisztább formájában az a „klasszikus” török rendszer, amelynek sematikus rajzával már az iskolai tananyagban megismerkedünk. S mivel tudásunk egyik alaptétele a török birodalom valóban rendkívül erős centralizáltsága, automatikusan feltételezzük, hogy a birodalom kevésbé ismert, távoli tartományaiban is ez a „klasszikus” rendszer határozta meg a hódítók berendezkedését.

Az egyszerűsítés Magyarország esetében nem rejt túlzott veszélyeket, mert a hódítók nálunk is a balkáni típusú berendezkedési forma meghonosítására törekedtek, így a tőlünk délre fekvő területekkel való összevetés teljesen jogos. Mégis úgy érzem, hogy eközben nem árt állandóan tudatában lennünk annak, hogy a birodalom déli határa nem az Égei-tengernél húzódott; ha Magyarországon szokatlan jelenségekkel találkozunk, azok esetleg csak a balkáni rendszertől, s nem az egész birodalmitól térnek el. (A valóban rendkívüli jelentőségű magyarországi kordominium a balkáni-kisászi formában kurió-zum, az arab országokban viszont mindvégig létező kettős hatalmi forma, még ha nem külső erő, hanem belső mohamedán ellenzék kényszerítette is ki.) A „birodalmibb” gondolkodás Erdély helyzetének felmérésében is segítségünkre lehet.

Alább azzal próbálkozom, hogy (forráskiadások és az újabb szakirodalom alapján, saját kutatások nélkül, csupán a jelenségek rendszerezésével és okaik végiggondolásával) szétválasszam a törökök tartományi berendezkedésének különböző típusait. A téma vaskos kötetet érdemelne; ez a rövid vázlat inkább közzétett gondolkodás, amely nem mentes durva leegyszerűsítésektől sem.

Ha a török társadalom felépítését, a központi kormányzat szerkezetét és a tartományok ellenőrzését vizsgáljuk, valóban az erős centralizmus tűnik szembe; ha viszont a tartományi berendezkedést, a megszerzett országok hasznosítását figyeljük, alkalmazkodási képességgel és hallatlan rugalmassággal találkozunk. Szó sem volt arról, hogy a

törökök birodalmuk olyannyira eltérő fejlettségű és múltú országait részleteiben is azonos módszerrel akarták volna kormányozni. Berendezkedésükben messzemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megörökölt belső adottságaihoz, határtartományok esetében pedig az őket környező térség hatalmi viszonyaihoz is. Mindenütt megtalálták azt a határt, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást saját kezükbe kellett venniük; ez a határ egyben azt is jelentette, hogy nagy eltérésekkel (szélső eseteknek a Balkán, ill. néhány arab ország tekinthető) a helyi uralkodó osztály is részt kapott a hatalomból, és a török uralom tényén *belül* valamelyest érdekeltté vált annak kiszolgálásában.

A helyi adottságokhoz való alkalmazkodás a tartományok kezelésének három fő változatát hozta létre.

A Balkán népei a török birodalomban

Az első a birodalom európai tartományaiban és Kisázsia nyugati felében volt honos, és az a berendezkedési forma jellemezte, amelyet a birodalom legsajátabb, „klasszikus” rendszerének szokás tekinteni. Itt élt tiszta formájában a tímár-rendszer, teljesedett ki a vilájet- és szandzsák-beosztás. Ezeken a területeken, mint az átlagostól erősen elütő formával, csak néhány vándor törzs vagy hozzáférhetetlen hegyvidéki néptöredék élet-körülményeivel kellett számolni; a Balkánon a 19., Anatóliában egészen a 20. századig a messzi külső világ hatalmi harcai sem éreztették komolyan hatásukat. Így kisebb helyi eltérésekkel akadálytalanul érvényesülhetett az erős centralizáció, e területek olyannyira beolvadtak a birodalomba, hogy évszázadokon át szilárd magját alkották.

A birodalom törzsterületének két nagy része egy lényeges ponton eltért egymástól: Kisázsia lakosságának nagyobb része mohamedán volt, míg a hódítás előtti Balkáné keresztény, s ez nem pusztán vallási különbség, hanem két eltérő társadalmi- és intézményrendszer jelzése is. Anatóliának a szeldzsuk állam szétesésekor önállósodott emirátusai részben könnyen beletörődtek az uralomváltásba, részben reménytelen küzdelemben alul maradtak, s vezető rétegük a vereség után olvadt be az új urak közé. Népségük nagy tömegei meg sem igen érezték az uralomváltást, hiszen az oszmán-törökök intézményrendszere a kisázsiai szeldzsuk előzmények folytatása volt. Azután, hogy az uralom kérdése az oszmán-törökök javára dőlt el, a szeldzsuk-törökök maradványai simán beépültek az új államba, amelyben a meghódítottak a hódítókkal egyenrangú mohamedánok és törökök, nem pedig levert emirátusok szenvedő utódai lettek.

A Balkán-félszigeten ezzel szemben nemcsak az uralom kérdése várt eldöntésre, hanem a beépítés hogyanja és mértéke is. A törökök itt a feudalizmusnak bár fejletlen, de a saját társadalmuktól mégiscsak alapjaiban különböző rendszerével kerültek szembe, s azzal a feladattal, hogy az előbbinek akár teljes felszámolásával, akár egyes alkotóelemeinek felhasználásával a félszigetet olyan szorosan építsék be birodalmukba, hogy a további hódítás biztos háterszágává váljék. A keresztény lakosság ebben a „birodalomépítő munkában” a leigázás szenvedő alanyaként kapott fontos szerepet, a hódítók egyenrangú partnereivé csak a renegátok váltak. A félsziget beépítése az első hódításoktól egészen a 16. század elejéig elhúzódott, a törzsterületeken meghonosított berendezkedés folyamatát és kiteljesedett végeredményét itt lehet igazán felmérni.

A Balkán meghódítása nemcsak időben és térben, hanem az egymást váltó berendezkedési formákat tekintve is szakaszosan haladt. A törökök először csak egy-egy alkalomra jelentek meg, portyázó-pusztító csapatok törtek be, beavatkoztak a helyi viszályokba, ütésekkel adtak és kaptak. Az első győztes csaták után megfordult a helyzet: a Balkán uralkodói sorra hűbéruruknak ismerték el a szultánokat. Ez azonban még nem jelentette a törökök végleges győzelmét. Beállt az átmeneti időszak, amikor még megvoltak a régi államok, élükön saját uralkodóikkal és nemességükkel, de már a törökök is a határokon belül álltak olyannyira, hogy tímár-birtokokat kezdtek osztogatni a még nem teljesen biztosított területeken. Mindenütt hosszú évtizedekig tartott, amíg az éppen soron levő ország a vazallusi függés elismerésétől eljutott a teljes katonai leveretésig, amíg uralkodó osztálya a hódítókhöz való óvatos közeledésről – a kényszerítő szorításban nem tehetvén egyebet – átváltott a beépülésre, amíg a törökök kezdetben csupán katonai jelenléte szilárd berendezkedéssé változott.

A félig foglalásnak ez az átmeneti korszaka a törökök berendezkedési formáiban is átmeneti megoldásokat hozott. A 14–15. században a kormányzat a közigazgatás kiépítése helyett nagy területeket adott ún. határbégségekként a legjelesebb hadvezéreknek, hogy ott a megszállók előőrseiként megvessék a lábukat. A 16. század elejéig még keresztény helybeliek is szép számmal kaptak javadalombirtokokat.

Azok az évszámok, amelyeket egy-egy balkáni ország meghódításaként szoktunk emlegetni (1393–98: Bulgária, 1459: Szerbia, 1463: Bosznia, 1464–70: Görögország, 1478: Albánia), valójában ennek az átmeneti állapotnak a végét jelentik. Azt a fordulatot, amikor lezárult az illető ország katonai megszállása és biztosítása, s a berendezkedés átmeneti formáit a konszolidált uralom válthatta fel. A 15. század második felének megerősödő szultáni hatalma nemcsak a határbégségek feleslegessé vált rendszerét számolta fel, hanem elsöpörte az élükre állított, időközben kellemetlenül megerősödött családokat is. Helyüket az aprólékosan megszervezett, erősen centralizált, személytelen birodalmi közigazgatás váltotta fel. A helyi nemességnek az a része, amelyik még keresztényként birtokot szerzett a hódítóktól, a konszolidált időszakban egy-két generáció alatt áttért az iszlámra és beépült az új urak közé.

Amikor a harcok már Magyarországon folytak, s a törökök itt építették ki európai birodalomfelük előretolt védelmi vonalát, a minden oldalról biztosított Balkán elvesztette katonai jelentőségét és békés hátországgá csendesült. Komoly erők csak északi határán, a Dunára és Szávára támaszkodó védelmi vonalon állomásoztak, a félsziget belsejében fekvő várakban csak jelképes őrségek maradtak.

Folyamatosan nőtt viszont a mohamedánok aránya a polgári lakosság körében. A korai hódításokat követően tömegesen költöztek áttelepesek Kisásziából, később pedig, amikor a beköltözők folyama elapadt, a helyi lakosság áttérése adta a mohamedánok utánpótlását. A félsziget korábban meghódított déli részére több telepés jutott, mint az északra, itt asszimiláló hatások is erősebbek voltak, különösen a városokban. A vágy, menekülni a keresztényeket sújtó gyermekadó szörnyű terhétől, nagy területek – mint Bosznia – lakosságát szorította az új hitre, ahogy a földhözjutás reménye és az adóterhek nyomása is ebbe az irányba hatott. Végül a 17. században, amikor az „önkéntes” iszlamizálás lelassult, a sikeres hódításoktól megfosztott, felvonuló hadseregek keresztény falvak erőszakos áttérítésével igyekeztek eleget tenni a szent háború parancsának. Az

iszlamiszták egy vékony rétege az elérhető legmagasabb posztokra jutott: a birodalom legfelső vezetésének nagyszámú renegátja csaknem kizárólag a Balkánról származott.

A félsziget termelő népességének kisebb része segédszolgáltként vett részt a birodalom háborúiban (legismertebb csoportjuk a vojnyukok), nagyobb részük – mohamedánok és keresztények közösen – hátszági feladatokat látott el. Tímár-birtokkal fizetett török katonák ezreit tartotta el, mezőgazdasági terményekkel és nyersanyagokkal látta el a hadsereget, hadjáratok idején pótadókat fizetett, európai háborúk idején etette, karbantartott utakkal és átkelőkkal segítette, s ami talán legnehezebb volt: elviselte a felvonuló seregeket.

A Balkánnak a török uralom első századára jellemző kétségtelen gazdasági fellendülését a hódítók a maguk módján hasznosították. Az állam saját kezébe vette a bányákat és jövedelmüket magának tartotta meg (korábban a nemesfémek a balkáni export fontos részét tették ki); a céheken keresztül ellenőrzött kézművesipart a terület saját ellátására hagyta meg; a mezőgazdasági termények begyűjtését és újraelosztását pedig szigorúan szabályozta. Részben kiviteli tilalmakkal, részben nagyarányú kényszer-felvásárlásaival kis helyi piacokra szorította a spontán áruforgalmat, a terményfelesleget (mindenekelőtt gabonát, élő- és vágott állatot) a hadsereg és a főváros ellátására gyűjtötte össze. Ha ez biztosított volt, a fennmaradó felesleget gondosan ellenőrzött és busásan megcsapolta közvetítőkön: a fél-önálló adriai kikötőkön (főleg Raguzán) át exportálta.

A törökök a meghódítottak rendszeréből kiirtottak minden olyan intézményt, amely az ő berendezkedésükkel összeegyeztethetetlen volt. Megsemmisítették a régi államot, hadseregét és hivatalait, megfosztották hatalmától vagy magukba olvasztották az uralkodó osztályt, a magukéval cserélték fel a helyi jogrendszert. Mindabban viszont, ami a terület simább beépítése és jobb kiaknázása érdekében hasznosítható volt, alkalmazkodtak a helyben talált viszonyokhoz. Meghagyták a termelés régi rendjét és a faluközösségeknek a földművelő munka megszervezésében játszott szerepét, átvettek adónemeket és összegeket, élni hagyták a vallást és az egyházi szervezetet.

A berendezkedés hozott és átvett elemei közül az előbbieket voltak az uralkodók. A félsziget nemcsak katonailag vált vitathatatlanul a török birodalom részévé, de a ráerősztolt idegen rendszer gazdasági életét, közigazgatását, jogéletét, még eseménytelen hétköznapjait is átforgatta. Az élet rendjét mohamedán törvények és a török közigazgatás szabta meg, a helyi szokásjog csak az őslakosság saját kebelén belül rendezhető, apróbb ügyek elintézésében maradt irányadó.

Mert a török hatóságok csak a jelentéktelen ügyeket hagyták meg a faluközösségeknek, általában az őslakosság öngazgató buzgalmának. Szó sincs arról, hogy a legalsó szintig török hivatalnokok váltották volna fel a helyieket, hiszen ilyen népes apparátus előteremtéséhez nem is állt rendelkezésre elegendő ember. A balkáni országokban mindenütt volt egy helyi keresztényekből verbuválódott előjáró-garnitúra, amelyik a török hivatalok és a lakosság között közvetített. Ezeket a kenézeknek, primiküröknek vagy kodzsabasiknak nevezett előjárókat azonban nem a lakosság választotta, hanem a török hatóságok nevezték ki őket, s szolgálataikért adómentességet, gyakran javadalombirtokot is adtak nekik. A tisztség, a kinevezők beleegyezésével, általában apáról fiúra szállt, s viselőjének kötelességeit – közreműködését az adószedésben és rendfenntartásban – török törvények határozták meg. Helyzetükből természetesen következett, hogy a helyi előjárók lassan a hódítókhoz idomultak, a lakosság érdekeinek küzdelmes és veszélyes

képviselte helyett a megbízóiktól felkínált előnyöket és hatalom-morzskákat választották. Már a 16. században gyakori panasz volt, hogy ugyanolyan törvénytelenégeket és visszaéléseket követnek el, mint a törökök.

A hódítók rájuk építették alattvalóik közvetlen irányítását, s erősen tiltották, hogy azok maguk válasszák meg vezető embereiket. Egyetlen olyan szervezet volt, amelyet a hódítók is autonómnak ismertek el, a görögkeleti egyházé. Az egyház fennmaradásának óriási jelentősége volt, hiszen csak a kolostorok falai közé zárva élhetett tovább az világ, amelyet a falakon kívül az idegen uralom olyannyira megtépzott. Itt őrizték meg a saját írott nyelvet és művészetet, s nem véletlen, hogy később a felszabadulás, a nemzeti ébredés eszméi is szerzetesi cellákban születtek. Az egyházi szervezet csúcán tülekedők persze nem annyira híveik oltalmazásával, mint inkább a törökök által elismert egyházi méltóságok megszerzésével foglalatostkodtak; a kolostorok lakói és a települések papjai pedig – hatalom híján – a kultúra őrzésével, inkább csak a jövő számára védtek a meghódítottak érdekeit.

Az öslakosság így végül magára maradt. Azok, akik akár áttéréssel, akár nyelvüket és hitüket megtartva a hódítók közé és mellé sodródtak, tovább már nem lehettek valódi vezetői. Azok viszont, akik a közös sors vállalásával alkalmasak lettek volna erre, teljesen kívül rekedtek a hatalmon és mindennemű döntés meghozatalán. Ez a helyzet egyenes következménye volt annak, hogy a balkáni országok teljes területükben áldozatul estek a hódításnak. A megszálló hatalom konszolidálódni tudott, s rátelepedett az élet minden lényeges területére. A meghódítottak nem számíthattak külső segítségre, elmenekülni sem volt hová, így csak a beépülés és a jogfosztottság között választhattak.

Az önálló állami lét és az öngazgatás elvesztésén túl a török uralom még egy, mindennél súlyosabb következménnyel járt.

A Balkánt darabokban, feudális belső ellentétek viszályában érte és buktatta el a törökök támadása. Az első évtizedekben egyfajta politikai megnyugvást, mellette gazdasági egységesülést, a termelés fellendülését hozta a hódítás. Az ellenséges államocskák helyét egy világbirodalom foglalta el, a félsziget az egymást keresztező politikai és gazdasági érdekek zúrzavarától megszabadulva egy erősen központosított, céltudatosan vezetett gazdaság vérkeringésébe kapcsolódott be. A betelepülő kézművesek megpezsdítették a városi ipart, a mezőgazdasági termények megnövekedett belső kereslete, a birodalom korlátlan felvevőpiaca lendített a mezőgazdaságon is.

Ezért a rövid fejlődésért azonban súlyos árat kellett fizetni, nemcsak azt, hogy a haszon elsősorban a megszállókat gazdagította. Lehet, hogy abban a történelmi pillanatban, amikor az ellenfelek szembekerültek, a török birodalom a feudális viszályokban meggyengült balkáni országokhoz képest a szervezethez magasabb szintjét képviselte. De azután, hogy ezt új tartományaiába is átültette, nem tudta a fejlődést tovább ösztönözni, azok további sorsát a török birodalom fejlődésképtelensége határozta meg. A Balkánon közel fél évezredig olomlábakon járt az idő.

Magyarország középső, megszállt harmadán a törökök balkáni típusú igazgatást vezettek be. Az ország sajátos körülményei azonban ezt annyira átalakították, hogy inkább csak külső jegyeiben, s nem tartalmában emlékeztetett a balkáni berendezkedésre. Az állandó hadiállapot, a királyi Magyarország léte, a magyar nemességnek és szervezeteinek fennmaradása azt eredményezte, hogy a törökök a saját területük fölötti uralomban is

osztolni kényszerültek a magyar nemességgel, az igazgatás alsó szintjén pedig élni hagyták a meghódítottak önkormányzatait.

A kondominium a Balkánon sem volt ismeretlen. A hegyvidéki Montenegró és Hercegovina patriarchális, a törzsit alig meghaladó közösségei érintetlenül éltek tovább. Belső szervezetükben a hatalom saját vezetőik és a belőlük alakult gyűlés (zbor) kezében maradt, a török igazgatás csupán adóztatta, s távolról szemmel tartotta őket. Míg azonban itt ez egy bonyodalmakat nem okozó ősi állapot fenntartását s egyben konzerválását jelentette, addig a magyarországi kettős uralom szakadatlan harc eredménye; ez mentette meg az országot attól, hogy a török uralom éppen legsúlyosabb következménye, konzerváló, tepsedésre szorító hatása itt is érvényesüljön.

Az arab országok

A berendezkedés második típusát – több, ténylegesen megvalósult változatában – a közel-keleti és észak-afrikai arab államok képviselték. A mai Irak, Szíria, Libanon és Jordánia területe, valamint a térség néhány önálló kis állama (az északi kurd hegyekben Sehrizor, a Perzsa-öböl partján Baszra és Hasza), Arábiában Jemen és Áden, Afrikában Egyiptom, Tripolitánia, Tunisz és Algir közösek voltak abban, hogy névlegesen mindegyik a birodalom szerves részének, egy-egy provinciájának számított, s az elfoglalást követő évtized sikertelen lázadásai után jobbára passzívan tűrte az oszmán-törökök szuverenitását.

A Közel-Kelet meghódításából (1516–17) Szelim szultán úgy tért haza, hogy csak helyőrségeket hagyott hátra, az igazgatási hatalom korábbi mameluk előkelők, helyenként törzsi főnökök kezében maradt. Az 1520-as szultánváltozás szeparatista mozgalmakat váltott ki: 1520–21-ben a damaszkuszi kormányzó, régi mameluk vezető lázadása okozott gondot, majd 1522–24 között Egyiptomban követte egymást két felkelés, az első mameluk előkelők, a második már a Szulejmán szultántól kinevezett török kormányzó műve. Ezek az elszakadási kísérletek nem hagytak kétséget afelől, hogy a hódítás után improvizált laza berendezkedést kötöttebb kormányzási formával kell felváltani.

A stabilizálásnak volt néhány általános jellemvonása. Az igazgatás felső szintjére központból kinevezett törököket állítottak: a vilájetek élére pasákat, akiknek hatáskörét és területi illetékességét a korábinál pontosabban meghatározták és tevékenységét erősebben ellenőrizték, melléjük a pénzügyek összefogására defterdárokat, a jogi-vallási élet vezetésére kádikát. A felső vezetés eltörökösítése a helyi előkelőket az igazgatás másodvonalába szorította vissza, ám egyáltalán nem lényegtelen feladatokat hagyott meg nekik, mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés szervezését (ami a térség nagyobb részén egyet jelentett az öntözőművek működtetésével) és az adók begyűjtését. A török garnizonok katonaságára külső támadások elhárítását és belső megmozdulások elfojtását, a török hivatalnok-elit és a helyi előkelők közötti egyensúly őrzését bízták. Mohamedán országokról lévén szó, a jogi és vallási élet nem kívánt különösebb átalakítást, viszont mindenütt az adott viszonyokhoz igazodva szervezték meg a földek hasznosítását, az adóztatást és pénzügyigazgatást.

A rendezést elsőként Szíriában végezték el. Itt a mezőgazdasági termelés rendje a törökök számára nem volt idegen, hiszen a földeket nem öntözéssel művelték. A rendezés

fentebb felsorolt általános elveinek életbe léptetése mellett bevezették a tímár-rendszert, a földek nagyobb részét szolgálati birtokokra osztották, s a tartományt a birodalom törzsterületein érvényes pénzügyigazgatási rendszerbe tagolták. Ezzel valamennyi arab ország közül Szíriát kapcsolták legerősebben a birodalomhoz (csak a különleges földrajzi és társadalmi adottságokkal rendelkező libanoni hegyvidék élvezett különállást).

Irak és a legfontosabb arab állam, Egyiptom rendezése már nehezebbnek bizonyult, beépítésükre lazább formát találtak, mint Szíria esetében. A mezőgazdasági termelés mindkét országban (Irakban gyengébben megszervezve) a nagy folyókra épülő öntöző-rendszereken alapult, ezeknek működtetése és rendszeres karbantartása viszont a mindenkori kormányzat erejétől és hatékonyságától függött. A törökök igyekezete arra irányult, hogy biztosítsák a szükséges politikai stabilitást és az ellenőrzést, de arra már nem vállalkoztak, hogy az öntözéses termelés évezredek tapasztalatát igénylő irányítását a kezükbe vegyék. Ezt a roppant feladatot az igazgatás másodvonalában meghagyott helyi elöljárók elsődleges kötelességévé tették. Sem Irakot, sem Egyiptomot nem vonták közvetlen pénzügyigazgatásuk alá, nem vezették be a tímár-rendszert sem. Az adóbérlők által beszedett állami jövedelmekből a kormányzók kifizették a katonai és igazgatási kiadásokat, s a fennmaradó összeget (meghatározott évi adót) felküldték a fővárosba. A módszer helyessége beigazolódtott, Egyiptom a birodalom éléskamrája és kincstárának gyakori megmentője lett (adójából arra is telt, hogy a ráfizetéses magyarországi tartomány pénzügyi egyensúlyát a belőle elvont aranyszállítmányokkal tartsák fenn).

A politikai stabilitás nemcsak a termelés és az adózás folyamatosságának volt elengedhetetlen feltétele, hanem a térségen átvezető és a török birodalom gazdasága számára rendkívül fontos kereskedelmi utak biztonságos használatának is. A Kínát, Indiát, Közép-Ázsiát, Perzsiát és a délarab országokat Európával összekötő tengeri és szárazföldi utak többsége Kisázsiaiban és a Közel-Keleten találkozott: a törökök Kisázsia meghódításával, a Fekete-tenger körülkerítésével, majd a Közel-Kelet bekebelezésével a középkori világkereskedelem legfontosabb csomópontjait szerezték meg. Igaz, hogy a kereskedelmet nem ragadták magukhoz, s az idegenek által közvetített forgalomnak csak vámbevételeire tartottak igényt, s az is, hogy ez a forgalom a 16–17. század világméretűvé táguló, modern kereskedelmében veszített korábbi jelentőségéből – a nemesfémekben szűkülő török államnak mégis létfontosságú maradt a területén átmenő kereskedelem haszna, politikailag pedig az európaiak – valamilyen formában ellenfeleik vagy riválisaik – kezében levő forgalom ellenőrzése.

A termeléshez és a kereskedelemhez szükséges politikai stabilitást sem megteremteni, sem fenntartani nem volt könnyű. A berendezkedő törökök két nehézségen nem tudtak úrrá lenni.

Irakban, de még a jobban szervezett Szíriában is reménytelenül hadakoztak a sivatagi nomádokkal. Ezeknek nagyobb része arab, kisebb része arabizált berber, ill. türkmén volt, s állattenyésztéssel, áruszállítással és karavánok kísérésével foglalkozott. Együttműködési készségük elengedhetetlen feltétele volt minden kereskedelmi és zarándok-útnak: a szíriai sivatag peremén és az Arábiában vezető utakon csak az ő segítségükkel, vagy legalábbis jóváhagyásukkal lehetett közlekedni. Gyenge kormányzatok, belső zavarok vagy külső háborúk idején a törzsek önállósodtak, zaklatták a karavánokat, rajtaütöttek a településeken. A helyi vagy birodalmi török katonaság csak a sivatag széléig tudta üldözni őket, a homok világában tehetetlennek bizonyult. A nomádok megtörhetet-

lensége, viszályaik a letelepültekkel a Közel-Kelet további történetének egyik meghatározó összetevője lett. Közel sem ilyen méretű, mégis komoly helyi gondot jelentettek a kelet-anatóliai és nyugat-perzsi törzsek, utóbbiak a kurd hegyek fékezhetetlen lakói. Megbízhatatlanságuk által vált komoly problémává, hogy a törököknek perzsa háborúik sikeresebb folytatásához éppen e törzsek amúgy is nehezen kormányozható szállásterületét kellett volna szilárd hátországgá és megbízható határtartománnyá szervezniük. A törzsek elengedhetetlenül szükséges lojalitását éppen nem erős centralizálással biztosították, hanem a törzsi vezetők hatalmának meghagyásával: nekik engedték át területük bevételeit, ennek ellenében viszont megkövetelték tőlük, hogy meghatározott számú katonával részt vegyenek a birodalom hadjárataiban.

A hegyvidéki törzsek és a nomád arabok okozta gondok mellett a közel-keleti török befolyást egy másik jelenség is gyengítette, a helyi előkelők fokozatos térnyerése. A megszállók erős számbeli kisebbsége (az arab országokba nem érkeztek telepések a birodalom régebbi tartományaiból), a legmagasabb rangú török vezetők gyakori váltogatása, a garnizonok katonaságának helyi házasságai és ebből következő lassú asszimilálódása egyenesen ösztönözte az arab őslakosság hagyományokat őrző, erős vezető rétegét, hogy harcoljon befolyása növeléséért. Mivel mohamedán volt, legyűrése lehetetlennek bizonyult (szemben a Balkán keresztény uralkodó osztályainak felszámolásával). Harca Egyiptomban a 16–17. század fordulójának sorozatos zavargásaival vette kezdetét, s a következő két évszázadban valamennyi közel-keleti országban az igazgatás mind több területe csúszott át helyi előkelők kezébe. Ez különösen Egyiptomban öltött komoly méreteket. Azt az egyensúlyt, amelyet Ibrahim pasa nagyvezír törvénykönyve (1524) hozott létre török és helyi vezetők között, a hajdani mameluk katonai előkelők utódai a 17. század első felére a kairói kormányzó rovására és a maguk javára billentették fel.

E két nehézség dacára a Közel-Keletnek a 16. század első felében elvégzett stabilizálása nagy vonalaiban eredményesnek, s az idő változásait átvészelve egészen a 19–20. századig tartósnak bizonyult. Ebben kétségtelenül szerepe volt annak is, hogy az elsősorban személyes és csoportérdekeket követő helyi előkelőkön kívül a térségben nem formálódott olyan országokat átfogó belső erő, amely eséllyel kísérhelhette volna meg az elszakadást és önállósodást. De legalább ugyanilyen mértékben része volt benne a törökök alkalmazkodási képességének is. Olyan berendezkedési formákat teremtettek, amelyekben a feltörekvő helyieknek is részt biztosítottak, s érdekeltységük megteremtésével mozgalmakat a türési határok közé tudták szorítani.

Bár a közel-keleti országokkal azonos berendezkedési típusba tartoztak, hiszen formailag vilájeteknek és szandzsákoknak számítottak kinevezett kormányzók vezetése alatt, merőben más helyzetet: a függés leglazább formáját élvezték Észak-Afrika kalózállamai, Tripolitánia, Tunisz és Algír. Viszonyukat a birodalomhoz inkább a kölcsönös egymásra utaltság jellemezte, semmint az alávetettség. A birodalom nélkülük nehezen tudta volna felügyelete alatt tartani a Földközi-tengert, a kalózállamoknak pedig a spanyol nyomás feltartóztatására szükségük volt a török nagyhatalom politikai, katonai és anyagi segítségére. E „barbárnak” is nevezett államok megtartották saját hadseregüket és igazgatásukat (a törökök elősorbán katonai jelenléte csak a városokban érződött, a belső hegyvidéki és sivatagi zónában egyáltalán nem), s alattvalói hűségen és állandó készenlétlen kívül csak némi ajándékkal tartoztak a szultánoknak.

A vazallus államok

A Balkán és Anatólia szoros, az arab országok lazább beépítése mellett a törökök a berendezkedés egy harmadik módszerével is éltek: európai birodalomfelük nyugati és északi határán vazallus államok láncolatát építették ki. Ezek formálisan nem képezték a birodalom szerves részét, nemegyszer azonban szorosabb kötelekeket viseltek, mint az afrikai kalózállamok. Nyugaton Raguza, északon a krími tatár kánság, Moldva és Havasalföld, valamint Erdély önálló államok maradtak saját vezetéssel ill. uralkodóházakkal, hadsereggel, igazgatással és jogrendszerrel, papíron önálló külkapcsolatokkal. A birodalom vazallusainak ismerték el magukat, a törökök „oltalma” ellenében rendszeres adófizetéssel és/vagy a török hadjáratok támogatásával tartoztak.

Az adriai kereskedővárosok legfontosabbika, Raguza, csak lazán függött a birodalomtól. Évi adófizetés ellenében már a 15. században kereskedési szabadságot szerzett az egész birodalomban. Szívósnan gyűjtött kiváltságaira és arra építve, hogy török kereskedők nem lépték át birodalmuk határát, Raguza magára vállalta és magához ragadta a birodalom Balkánon át vezetett kivetele jó részének közvetítését.

Egészen más politikai okok hívták életre az északi vazallus államokat. A Dunától és a Fekete-tengertől északra fekvő szerzeményeik közül a törökök csak a hódításuk fő irányába eső és a Habsburgokkal folyó háború hadszínterévé váló Magyarország meghódított részét szállták meg, a tőle keletre fekvő államokat vazallusi függésbe kényszerítették.

Alávetésük előfeltétele katonai biztosításuk volt. A törökök megszállták az illető ország déli védelmi vonalát, vagy ilyen nem léteben fontosabb városait. Ezt a sávot beolvasztották a birodalomba, és erős őrségekkel látták el. Az ország belseje ezáltal nyitottá és védtelenné vált, a hódítók a ritka elszakadási kísérleteket általában könnyedén meg tudták akadályozni.

Bulgária bekebelezése, a déli Duna-part erősítéseinek megszállása után a törökök elsőnek Havasalföldet érték el. 1417-ben elfoglalták Gyurgyevót és Turnut, az akindzszik végigpusztították az országot. A vajda megalázó békében ismerte el a török fennhatóságot. Jó fél évszázad múlva a Krím-félsziget került sorra. 1475-ben elestek a déli parján sorakozó genovai kereskedő-kolóniák, ezekből a megerősített Kaffa központtal szandzsákot szerveztek. E parti sávtól északra a Girej-dinasztia vezette krími tatár kánság két év múlva elismerte a szultán hűbéruraságát. Moldva 1456 óta adózott a Portának, de katonai bekerítése csak 1484-ben vette kezdetét Kilia és Akkerman elfoglalásával a Duna, ill. Dnyeszter torkolatában, és 1538-ban fejeződött be a Dnyeszter-parti Tighina és a Prutig terjedő Budzsák megszállásával.

1552-ben a Temes–Maros vidék megszerzésével Erdély délnyugati kapuja is megnyílt a törökök előtt. Az események menete és kifejtése itt eltért a megszokottól. A török fennhatóság elismerése megelőzte a várfoglalásokat, s a hódítók katonai jelenléte is korlátozottabb volt, hiszen a fejedelemség körül nem épült ki török garnizonok gyűrűje, saját várrendszerét is megőrizte. Az alapállás ennek ellenére azonos volt: Erdélybe akár Havasalföld és Moldva, akár Temesvár felől be lehetett törni.

Az alávetés fenntartásának volt néhány olyan módszere, amely Erdély kivételével valamennyi vazallus államra egyaránt jellemző. Számát tekintve jelentéktelen, politikailag azonban fontos, hogy török katonaság állomásozott a kánság, Moldva és Havasalföld fővárosaiban, formailag az uralkodók védelmére, valójában ellenőrzésére. Hatékony esz-

köznek bizonyult a vazallusi hűség biztosítására a túszok intézménye. Míg a Girej-család Anatóliában élő, mondhatni vendégeskedő tagjai jól megnevelt ellenjelöltekként álltak a Porta rendelkezésére (a 16. század leglojálisabb kánja korábban brusszai dervisként szívta magába a szultán feltétlen tiszteletét), addig a román vajdák Isztambulba rendelt fiai és unokái az apák fékentartására visszatartott valódi túszok voltak. Még Moldva törökverő uralkodója, Nagy István is kénytelen volt fiát, majd unokáját kiszolgáltatni a szultánnak.

Fékentartásukhoz maguk a vazallus államok is kiváló eszközt adtak a törökök kezébe. Uralkodó osztályaik örökös belső viszállyal mindig kitermelték azt a réteget, amelyik egy-egy önállósodni igyekvő s ezért keményebb kormányzati módszerekkel élő uralkodó törekvéseinek a törökökkel versengve vetett gáncsot. Kiszolgáltatottságuk miatt a vazallusok ritka kivételektől eltekintve mindig kijátszhatók voltak egymás ellen. A tárokat minden katonai és rendcsináló feladatra fel lehetett használni, vazallus sorstársaik megfélemezésére is. A két román vajdaság gyakran kereste egymás szövetségét, de katonáik még nagyobb gyakorisággal vonultak török seregek segédcsapataiként egymás vagy Erdély ellen, különösen a kiszolgáltatottabb Havasalföld kényszerült betársulni Moldva-ellenes török vállalkozásokba.

E közös jegyeken túl mindegyik vazallus állam egyedi volt a maga nemében. A krími tatárok mohamedán hite és országuk földrajzi elhelyezkedése helyzetükben érdekes kettősséget eredményezett. Magyarországtól Moszkváig ők voltak a térség réme, azt a benyomást keltik, hogy feltétel nélkül azonosultak a birodalom katonai érdekeivel, ők a Porta leghűségesebb kiszolgálói. A másik oldalon viszont – legalábbis a 15–16. században – olyasfajta egyenrangúság és egymásra utaltság jellemezte törökök és tatárok viszonyát, amilyennel Észak-Afrika kalózállamainál talákoztunk. A Porta számára a tatárok azért is fontosak voltak, mert az ő közvetítésükkel, s nem közvetlen beavatkozással igyekeztek befolyásukat térben kiterjeszteni (jellemző példája ennek a közvetett vazallusi alávetésnek a kaukázusi cserkeszek behódolása).

A Porta feltétlen tiszteletben tartotta a Dzsingiz kántól leszármazó, rettegett tekintélyű Girej-dinasztiát, csak kényszerítő esetekben, rebellióra hajló kánok lecserélésénél nyúlt durva eszközökhöz. A tatár törzsek kánválasztó és a szultánok investitúra joga többnyire konfliktusmentesen megfért egymással. A Porta a tatároktól nem követelt adót, sőt, vazallusai közül egyedül őket jelentős anyagi támogatásban részesítette. A kánságnak azonban vámokból, rablóhadjáratai és óriási méretű rabszolgakereskedelme hasznából olyan tetemes bevételei voltak, hogy anyagilag független maradt. Adómentessége ellenében állandóan 20–30 000 lovassal kellett támogatnia a szultáni hadsereget. Az akindzsikhoz hasonló tatár segédcsapatok Perzsiától az Adriáig minden hadszíntéren jelen voltak, fontosságuk és bevételeik száma a birodalmi hadsereg hanyatlásával együtt nőtt, egyben növekedett az a reménytelenség is, amellyel elavuló harcmodoruk és technikájuk ellen próbált állni a modern európai haditechnikának.

Igazából a Dnyeszter és a Volga között, Ukrajna, Lengyelország és Oroszország tágas síkságain érezték elemükben magukat. A 16. század még kialakulatlan hatalmi viszonyai közepette e térség nyugtalanításában egybeestek tatárok és törökök érdekei. A Porta nem nézte közömbösen az itteni politikai viszonyok alakulását, de közvetlen beavatkozásra még ritkán határozta el magát. Saját hadserege helyett a tatárokat eresztette rá a térségre, akiket különben nemigen kellett biztatni, legfeljebb irányt szabni önálló vállalkozásaiknak, és fékezni őket, ha a birodalom érdekei békét kívántak. A

tatórok szinte szünet nélkül harcban álltak Moszkvával, állandó ellenségeskedésben a zaporogi kozákokkal, időnként még szövetségeseikkel, az asztrahányi és kazányi kánságokkal is konfliktusba kerültek. A krími kánság e harcokban, a 16. század 50–80-as éveiben élte fénykorát. Mozgását ugyan részben a Porta akarata szabta meg, de rablóháborúinak sikerei, vitathatatlan katonai ereje lazított a birodalomhoz fűződő kötelékein. Századközepi uralkodói tüntetően hangsúlyozták önállóságukat, egészen addig, hogy 1583-ban a kán engedély nélkül elhagyta a kaukázusi fronton csatázó török sereget, és hazatérve ostrom alá vette Kaffát. Lázadásának és életének török büntetőexpedíció vetett véget.

Oroszország megerősödése és terjeszkedése azonban mind szűkebb határok közé szorította a tatárok mozgásterét. Rettegett Iván cár már az 1550-es években meghódította Kazányt és Asztrahányt, s ezzel rendet vágott a krími tatárok szövetségesei között. Amikor a 17. század első felében néhány kán függetlenedni próbált a Portától, kénytelen az addig csak ellenfélként ismert kozákokkal szövetkezni. A század közepén azonban a kozákok és ezzel Ukrajna is Oroszország fennhatósága alá tértek, s a tatárok magukra maradtak a Köprülü-restaurációban megerősödött birodalommal szemben. Kezdetét vette a kánság hosszú agóniája. A Porta már közvetlen háborúkat viselt Lengyelországgal és Oroszországgal, s az önállóságuktól megfosztott tatárokat csak seregtölteléknek használta fel.

Havasalföld és Moldva minden tekintetben szorultabb helyzetbe kerültek, mint a krími kánság. Náluk erősebb államok törekvéseinek kereszttüzeiben álltak: délről növekvő fenyegetéssel közeledtek a törökök, akikkel szemben erejük még összefogva sem ígért elegendőnek, ezért hol Magyarország, hol Lengyelország hegemonia-törekvéseit kényszerültek tudomásul venni és védelmükre átfordítani.

Az erősödő szorításból azonban minden kitörési kísérlet reménytelennek bizonyult. A törökök erőfölényével és a vazallus államok fékmentartására kialakított módszereivel szemben sem Magyarország, sem Lengyelország nem nyújtott elégséges segítséget, és sorra kudarcba fulladtak azok a kísérletek is, amelyek a két vajdaság erőit akarták közös törökellenes fellépésekre összefogni. A kiúttalanság természetes következménye volt, hogy a törökök ellen külső támogatásra, az időnként visszajára forduló külső segítséggel szemben (pl. a lengyelek Suceava elleni 1497-es támadása idején) viszont a Porta védelmére kellett politizálni. Szorult helyzetekben még a legharcosabb vajdák sem tehettek egyebet, mint hogy trónjuk és országuk mentésére újra és újra behódoltak a Portának.

A 16. század második felében megdöbbentő méreteket öltött a két vajdaság kizsákmányolása. Havasalföld adója (harádzs) behódolásakor 3000 arany volt, ez a 15. század közepére 10 000-re, újabb száz év elteltével 50 000-re emelkedett, a 16. század végén pedig túlhaladta a 150 000 aranyat. Moldva kezdeti 2000 arany adója előbb 6000-re, a 16. század közepére 30 000-re, a végére 65 000-re ugrott. (A legújabb, frissen feltárt török levéltári anyag alapján végzett számítás, amely a török ezüstpénz, az akce értékváltozásait is figyelembe veszi, 1591/92-ben Havasalföld adóját kerekén 85 000, Moldvát 60 000 dukátban adja meg.) A harádzsot egy perkes-nek nevezett pótdadó járult, amelynek egy részét évente fizették a harádzsot megközelítő, növekvő összegben, másik részét alkalmanként, leggyakrabban a vajdai kinevezés megvásárlásakor. A Szulejmán szultán 1538-as moldvai hadjáratakor elmenekült vajda 150 000 aranyért vásárolta vissza országát; ez az összeg a század végétől visszatekintve jelentéktelennek tűnik: a források ekkor

millióss összegekről írnak. S az uralmat nem volt elég egyszer megvásárolni, a törökök az uralkodó vajda évenkénti, ill. háromévenkénti megerősítését is megadóztatták.

A pénzádotkat felmérhetetlen mennyiségű, szorított áron felvásárolt termény, első sorban állat és gabona egészítette ki. A török főváros ellátásának tetemes része a két román fejedelemséget terhelte, a szükséges mennyiség biztosítására a Porta gyakran megtöltötte az állat- és gabonakivitelt más országokba.

A gazdasági kizsákmányolás erősödése és a vajdai hatalom és tekintély gyengülése szoros kölcsönhatásban álltak. A vajdai kinevezés szabályos árverésre bocsátása csak a 18. században vált rendszerre, de a trón megvásárlása, az ellenjelölt túllicitálása már a 16. században sem ismeretlen. A vajdákat már nemcsak a Porta cserélgette, hanem maguktól is sűrűn váltogatták egymást. Megalázásuk és megalázkodásuk egyre több áldozatot követelt és türt el. Vajdák sora kényszerült arra, hogy az adóval évente személyesen zarándokoljon el Isztambulba. Tudomásul vették, hogy addigi fővárosaikat, az északabban fekvő és ezért valamivel védettebb Târgoviştet, ill. Suceavát a törökök a könnyebben elérhető Bukarestbe, ill. Iasi-ba helyezték át. 1551-ben az uralmon levő moldvai, 1591-ben a leváltott havasalföldi vajda tért át mohamedán hitre.

Vitéz Mihály merész kitérés kísérletének bukása után a két vajdaság törököktől kifosztva és háborúktól meggyötörve fordult a 17. századba. Nyilván teherbíró képességük kimerülésének tudható be, hogy a Porta kb. egyötödére szállította le állandó adóikat, s bár a következő évtizedek újabb lassú emelkedést hoztak, a század végéig csak az alkalmankénti ajándékok és a vajdaság megvásárlására költött kenőpénzek maradtak nyomasztóan magasak. A vajdai tekintély tovább hanyatlott. Száz év alatt Havasalföldön átlagban négy- Moldvában két évenként cserélt gazdát az uralkodói szék.

A két fejedelemség e korban fontos társadalmi változást élt át. Már az előző században megkezdődött a Portától támogatott görögök beszivárgása, s ez a 17. században megerősödött. Politikai befolyást azáltal szereztek, hogy ők voltak az uralkodó vajdák és a vajdaságra törekvők isztambuli ágensei, gazdaságát azzal, hogy magukhoz ragadták a központi pénzügyeket, az adóztatást és a birodalomba irányuló kivetel közvetítését is. Befolyásuk odáig növekedett, hogy a 18. század elejétől a Porta őket, mint a románoknál megbízhatóbbakat, tette meg vajdákká.

Erdélynek, mint török vazallus államnak a helyzete többszörösen is egyedi: délnyugatról és a román vajdaságok felől ugyan nyitott volt, katonailag azonban mégis erősebb, védekezésre alkalmasabb és képesebb, mint keleti szomszédai: 1551 után a Porta több mint száz évig óvakodott is attól, hogy megtámadja. A fejedelemség viszonylagos gazdasági és katonai ereje, fejlettebb társadalmi struktúrája, a török kor nagy részére jellemző politikai stabilitása azonban önmagában még nem háríthatta volna el azt, hogy fejedelmei tisztelgő portai látogatásokra, sarjaik túszfogságra kényszerüljenek.

Erdély helyzetét ugyanúgy az általános politikai állapot, az ország tragikus szétdarabolódásából következő relatív előnyök határozták meg, mint a másik két országrészt. A hódoltságot nagyjából a királyság, kisebbrészt Erdély léte védte meg attól, hogy a balkáni népek helyzetébe kényszerüljön; a királyság nemességét Erdély fennmaradása és háborúi óvták meg a Fehérhegy utáni csehországi sorstól; Erdélyt pedig a törökök első számú európai ellenfelei, a Habsburgok magyarországi jelenléte, mellette lengyel és nyugat-európai kapcsolatai mentették meg attól, hogy a török vazallusi függés legsanyarúbb változatát megismerje.

IRODALOM

- H. Inalcik*: Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica* 1954, 103–129.
- B. Cvetkova*: Les institutions ottomanes en Europe. Wiesbaden, 1978.
- Izvori za bõlgarszkata isztorija*. X és XIII. Szõfia, 1964 és 1976.
- La Macédonie* et les Macédoniens dans le passé. Szkopje, 1970.
- Obicajno pravo* i samouprave na Balkenu i u susednim zemljama. Belgrád, 1974.
- E. Grozdanova*: Bõlgarszkata szelszka obstina prez XV–XVIII vek. Szõfia, 1979.
- D. E. Pitcher*: An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century. Leiden, 1970.
- H. Inalcik*: The Ottoman Empire. The Clasical Age, 1300–1600. London, 1973.
- The Ottoman State* and its place in World History. Szerk. K. H. Karpat. Leiden, 1974.
- A History* of the Ottoman Empire to 1730. Szerk. M. A. Cook. Cambridge, 1976.
- P. M. Holt*: Egypt and the Fertile Crescent. 1516–1922, a political History. Ithaca-London, 1974.
- M. Emerit*: Les tributs privilégiées en Algérie dans la première moitié du XIXe siècle. *Annales*, 1966: 1, 44–58.
- A. W. Fischer*: The Crimean Tatars. Stanford, 1978.
- A. W. Fisher*: Les rapports ottomans avec la Crimée. L'aspect financier. *Cahier du monde russe et soviétique* 13, 368–382.
- Le Khanat de Crimée* dans les Archives de Musée de Palais de Topkapi, Párizs, 1978.
- I. B. Grekov*: Ocserki po isztorii mezsduнародnõh otnosenij Vosztocsnoj Evropõ XIV–XVI. vv. Moszkva, 1963.
- A. Decei*: Istoria imperiului otoman pînã la 1656. Bukarest, 1978.
- A. Decei*: Relații romano-orientale. Bukaerest, 1978.
- Istoria României*. Compendiu. Bukarest, 1963.
- M. Maxim*: Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594. *Revue roumaine d'histoire* 1977: 3, 469–486.
- Petru Rareș*. Bukarest, 1978.